

ЗНИЩЕННЯ ЧЕРЕЗ ПРАЦЮ ТА ОСТАТОЧНЕ ВИРІШЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО ПИТАННЯ В ОКУПОВАНОМУ ДОНБАСІ

Сімонова Катерина Василівна, аспірант Східноукраїнського національного університету ім.В.Даля.

У статті розглядається нацистська політика знищення через працю і її роль в Голокості населення окупованих територій. У формуванні концепції знищення через працю виключну роль зіграла Ванзейська конференція, її вплив у вирішенні єврейського питання на ситуацію, яка склалася в окупованому Донбасі та на території окупованої Європи дещо відрізнявся через певні особливості окупаційного режиму в Донецькому регіоні. Розгляд характеру та умов праці єврейського населення, в'язнів таборів допомагають зробити висновок про використання примусової праці населення окупованих територій як методу Голокосту. У статті також аналізується впровадження програми знищення через працю у нацистських таборах та особливості даної політики окупаційної влади в Донецькому регіоні. Приклади Донбасу ілюструють примусову працю, яка вела як до знищення мирного населення так і військовополонених.

***Ключові слова:** примусова праця, винищення через працю, остаточне вирішення єврейського питання, Голокост, Донбас, трудова повинність, організація Тодта.*

Яскравим прикладом ілюстрації расистської ідеології націонал-соціалістичного режиму в роки Другої світової війни стала примусова праця. Принцип приниження та знищення через працю расово-неповноцінних та асоціальних елементів був складовою націонал-соціалістичного ладу і, отже, частиною окупаційної політики. За останні десятиріччя дослідники звертаються до цього питання, розглядаючи й ідеологію нацистського режиму, і проблему примусової праці в період Другої світової. Відтворення цілісної картини нацистської окупаційної політики та дослідження її регіональних особливостей потребує врахування всіх аспектів, у тому числі знищення через працю та остаточне вирішення єврейського питання.

У дослідженні питання, що розглядається, варто виділити декілька основних напрямків. По-перше, це надбання, в основному зарубіжних авторів, у вивченні питання винищення через працю у нацистській політиці щодо примусової праці [8; 11, 17]³, та концентраційних таборів [13; 15; 18]⁴. По-друге, це дослідження

³ див. також Jan Erik Schulte: Zwangsarbeit und Vernichtung: Das Wirtschaftsimperium der SS. Oswald Pohl und das SS-Wirtschafts-Verwaltungshauptamt 1933-1945. Paderborn 2001, ISBN 3-506-78245-2; Homze, Edward L. Foreign Labor in Nazi Germany (Princeton UP 1967); Edward L. Homze (1980). "Review of Benjamin B. Ferencz, Less Than Slaves: Jewish Forced Labour and the Quest for Compensation". The American Historical Review 85 (5): 1225 No. 5 (Dec., 1980). JSTOR 1853330; Jörg Echternkamp: Die deutsche Kriegsgesellschaft: 1939 bis 1945: Halbband 1. Politisierung, Vernichtung, Überleben. Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 2004. 993 pages, graphic representation. ISBN 3-421-06236-6; Hermann Kaienburg (1990). Vernichtung durch Arbeit. Der Fall Neuengamme (Extermination through labour: Case of Neuengamme). Bonn: Dietz Verlag JHW Nachf. p. 503. ISBN 3-8012-5009-1;

Голокосту [4; 10; 13]. Для розгляду регіональної специфіки Донбасу в цьому питанні та ілюструванні того, як діяла на практиці теорія винищення через працю необхідно звернутися до праць, в яких розглядається окупаційний режим Донбасу та України [5; 14; 16].

Актуальність дослідження примусової праці в Донбасі полягає в тому, що цей аспект окупаційної політики ніколи не був самостійним об'єктом дослідження, а одже ця проблема не отримала докладного вивчення. Тому основні завдання та цілі цієї статті – розглянути примусову працю населення Донбасу в контексті теорії винищення через працю та її участі у вирішенні єврейського питання; визначити роль та особливості нацистської політики винищення через працю у Голокості та примусової праці населення Донбасу.

Виконання програми знищення через працю передбачало навмисні або замовчувані вбивства примусових робітників або ув'язнених від надмірної тяжкої, часто ручної праці і недостатнього постачання. Появу принципу знищення через працю у націонал-соціалістичному режимі відносять до дати конференції у Ванзее (20 січня 1942 р.), у протоколі якої було зазначено: «У даний час для остаточного вирішення єврейського питання відповідним чином, євреї на сході ... повинні бути залучені до примусової праці. Коли працездатні євреї, у великих трудових колоніях, розділених за статевою ознакою, працюватимуть на будівництві доріг, які проводитимуться у цих районах, безсумнівно більша частина буде усунена природними шляхом. У будь якому разі, та частина, яка залишиться, складатиметься з найбільш стійких, що відповідало б природному відбору» [8, с.221].

Нацистська концепція знищення через працю стосувалася в першу чергу євреїв, але її впровадження відчули на собі і слов'яни, і, незалежно від національності, так звані «асоціальні елементи», військовополонені, в'язні таборів та примусові робітники. «Того, хто помирає, виконуючи роботу, не повинно бути шкода», - писав у своєму щоденнику Йозеф Геббельс [17, с. 504], пояснюючи те, що смерть була якщо не очікуваним наслідком трудової мобілізації, то принаймні прийнятним. Тоді ж на одному з меморандумів від 14 вересня 1942 р. Отто Тієрак писав про розмову з Геббельсом і Гімлером: «Що стосується знищення асоціальних елементів, ... ідея винищення через роботу є найкращою» [18, с.720]. Так, принцип знищення через працю було задіяно і для нацистської системи таборів.

Хоча появу програми знищення через працю відносять до 1942 року, але сама концепція почала діяти із самого початку введення примусової праці, адже націонал-соціалістична ідеологія передбачала працю підкорених народів та закликала до «чистоти» арійської раси. На окупованих територіях примусова праця стала одним із методів Голокосту, що у свою чергу послугувало розробці програми винищення через працю.

Щодо дії цієї програми відносно єврейського населення у Донбасі, велику роль зіграв хід окупації Донбасу. Двоетапність окупації позначилася на окупаційній політиці стосовно єврейського населення. Перша хвиля масових

⁴ див. також: Eugen Kogon; Heinz Norden, Nikolaus Wachsmann (2006). The Theory and Practice of Hell: The German Concentration Camps and the System Behind Them . Farrar, Straus and Giroux. p. 368. ISBN 0-374-52992-2 .

убивств єврейського населення проходила до часу проведення Ванзейської конференції, яка розглянула «остаточне вирішення» єврейського питання⁵. І отже в час, коли по всій Україні вже прокатилися масові акції Голокосту [4], частина Донбасу ще не була окупованою, і з початком окупації влітку 1942 р. окупаційна влада в Донбасі намагалася в першу чергу залучити єврейське населення до роботи, використовуючи примусову працю на користь армії Вермахту.

На території Донбасу було встановлено трудову повинність громадян віком від 14 до 65 років [5, с.152], але відомі факти залучення до роботи підлітків 12-13 років. Наприклад, в окупованому Луганську євреї працювали з 13 років. Нагінський Наум Вольфович зазначає у своїх спогадах про часи окупації пише: «...объявления гласили, что «все жыды, начиная с тринадцатилетнего возраста, привлекаются к обязательному физическому труду». Мама уверяла конвоира, что мне еще нет 13, но он заставил и меня идти со всеми на биржу. Мне и соседской девочке Шуре Диваковой поручили привозить в бочке из центра города воду. Бочка была привязана к телеге, а в телегу впрягались вместо лошади мы. И вот так ехали несколько километров. Водили евреев на работы строем, при этом им запрещалось ходить по тротуарам - только по бульжной мостовой» [6]. Пропагандуючи політику дискримінації та приниження, окупаційна влада залучала єврейське населення до тяжкої та брудної праці – рили землю, тягали камені, колоди, рейки [7].

Метод знищення через працю знайшов своє застосування й у системі концентраційних таборів, як для цивільних, так і військовополонених. Освальд Поль, глава Головної економічної та адміністративної служби СС, 30 квітня 1942 року наказав: «Начальник табору самостійно несе відповідальність за використання трудових ресурсів. ... Роботи мають бути вичерпними для досягнення максимальної продуктивності. Ніяких обмежень робочого часу немає» [11, с.170]. У донбаських таборах для військовополонених цей наказ виконували безапеляційно. Десятки тисяч військовополонених використовувалися для примусової праці на шахтах Донбасу і їхня смертність часом перевищувала 12 відсотків щомісяця, у багатьох таборах були епідемії тифу та туберкульозу [14, с. 343; 16]. Тільки в Донецькій області загинуло близько 150 тисяч радянських військовополонених за весь період окупації [15]. Причинами смерті були не тільки хвороби, але й те, що більшість з в'язнів таборів не були шахтарями за фахом і на шахті ніколи до цього не працювали. Цьому були два наслідки – по-перше, перевантаження та той факт, що виконувана військовополоненими праця була для них новою, не маючи досвіду у такій важкій роботі, вони могли легко загинути. По-друге, якщо вони не були шахтарями, часто як працівників про них робили запис – будівельники, а на харчування та утримання будівельників грошей виділялося у декілька разів менше ніж на харчування шахтарів.

У Луганській області примусову працю в'язнів, як військовополонених, так і цивільних, використовували у 19 таборах. Більшість з них працювали на будівництві оборонних споруд, інші – на дорожніх роботах, на роботах у місті [3, а.2-9]. В окупованому Красному Лучі було створено декілька концентраційних таборів. В'язні чоловічого концтабору працювали на будівництві захисних

⁵ die Endlösung, engl. the Final solution

укріпленнь у с. Христофорівка та у с.Боково-Платове на передній лінії фронту, куди за декілька кілометрів, зимою мусили ходити пішки [1, а. 99-100]. У двох таборах Луганської області – на станції Кіпучій м.Артемівськ, та в Красному Лучі утримувалися і працювали на будівництві оборонних споруд виключно жінки та діти [3, а. 2-9].

У нацистських таборах «винищення через роботу» відбувалося перш за все рабською організацією роботи. Характерними умовами праці для більшості таборів були: важкі фізичні навантаження (наприклад, будівництво доріг, земляні роботи, роботи у важкій промисловості), захворюваність, відсутність гігієни та медичного обслуговування (або недостатнє), голод та недоїдання, відсутність або недостатність одягу та взуття, травми, тортури та жорстоке поводження охоронців.

Регіональні особливості Донбасу стали передумовами широкого використання тут примусової праці. Це і промисловий характер регіону, який спричинив використання примусової праці на шахтах, і відношення Донбасу до зони військової адміністрації, що зумовило використання примусової праці, перш за все, для забезпечення потреб Вермахту. А стратегічне розташування Донбасу на шляху армій вермахту до Кавказу та Сталінграду вимагало якнайшвидшого ремонту доріг та інших шляхів сполучення. Цим займався спеціально відведений для цього підрозділ нацистської партії – націонал-соціалістичний механізований корпус (NSKK), який відповідав за дорожній рух і співпрацював з організацією Тодта. Ще до початку війни було вирішено побудувати великі магістралі (Durchgangstrasse). На будівництві однієї з таких магістралей – DG IV було страчено близько 25 000 чоловік [9, с. 294]. Ця дорога тягнулася від м. Львова більш ніж на 1200 км і закінчувалася східніше м.Донецьк, у 1942 році над її будівництвом працювали близько 50 000 осіб цивільного населення України, 50 000 військовополонених, 10 000 євреїв і близько 5 000 німців на провідних посадах [12, с. 473].

Найбільшими стратегічними об'єктами у Донбасі були будівництво грейдерної дороги Куп'янськ – Сватове; будівництво залізниці від роз'їзду станції Шелестівка Міловського району Луганської області до м. Богутар (працювало до 3000 військовополонених, знищено 1200 осіб, з наближенням лінії фронту 1550 в'язнів були вивезені у невідомому напрямку) [2, а. 2; 3, а. 9].

Отже, політика примусової праці у Сталінській та Ворошиловградській областях являла собою систему із налагодженим механізмом, уже «апробованим» на раніше окупованих територіях. Як до, так і після 1942 року, на протязі всього періоду окупації, у Донбасі діяв принцип винищення через працю, про який може йти мова тоді, коли йдеться про навмисне або прийнятне вбивство примусових робітників через надмірно важку працю, недоїдання, відсутність медико-санитарних умов та недостатній догляд. Примусова праця стала одним із методів Голокосту на окупованих територіях. У Донбасі підґрунтям для ведення такої окупаційної політики стали особливості окупаційного режиму.

Література

1. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛуО). – Ф. Р-1658. – Оп.1. – Спр.523.
2. ДАЛуО. – Ф. Р-1658. – Оп.1. – Спр.650.

3. ДАЛуО. – Ф. Р-702. – Оп.1. – Спр.129-а.
4. Гончаренко О. Політика нацистського геноциду євреїв України / О. Гончаренко // Архіви окупації. 1941-1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. – К.: Вид.дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – стор. 790-795.
5. Маковська Н. Архіви окупації. 1941-1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. – К.: Вид.дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 872 с. – (Більше не таємно; Т.1).
6. Нагинский Н. Мои скитания [Электронный ресурс] / Наум Нагинский // «Всеизраильская ассоциация «Уцелевшие в концлагерях и гетто». – Режим доступа: <http://www.netzulim.org/R/OrgR/Articles/Memo/Naginsky01.html>.
7. Остапенко С. Оккупация 1942-43 гг. Взгляд изнутри / С. Остапенко, Е. Ерошкина // Жизнь Луганска. – 2010. – №14 (07.04.2010).
8. Benz W. Die Geschichte des Dritten Reiches / Wolfgang Benz – С.Н.Бек, 2000 – 288 S.
9. Christopher R. Browning. The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939-March 1942 / Christopher R. Browning. – U of Nebraska Press, 2007. – 615 p.
10. Gruner W. Jewish Forced Labor Under the Nazis. Economic Needs and Racial Aims, 1938–1944 / Wolf Gruner. – New York: Cambridge University Press, 2006. – 322. – (Institute of Contemporary History, Munich and Berlin. Published in association with the United States Holocaust Memorial Museum; ISBN 978-0-521-83875-7).
11. Herbert U. Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland: Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge / Ulrich Herbert. – С.Н.Бек, 2001. – 442 S.
12. Hochstetter D. Motorisierung und «Volksgemeinschaft»: Das Nationalsozialistische Kraftfahrkorps (NSKK) 1931-1945 / Dorothee Hochstetter. – München: Oldenbourg Verlag, 2005 – 537 S.
13. Kaienburg H. Jüdische Arbeitslager in der Straße der SS / Hermann Kaienburg // Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts. – 1996. – №11. – S. 14.
14. Kappeler A. Die Ukraine: Prozesse der Nationsbildung / Andreas Kappeler. – Weimar: Böhlau Verlag Köln, 2011. – 453 S.
15. Karel C. Berkhoff. The „Russian“ Prisoners of War in Nazi-Ruled Ukraine as Victims of Genocidal Massacre / Karel C. Berkhoff // Holocaust and Genocide Studies. – 2001. – №15. – S. 1-32.
16. Pentner T. Zwischen Hunger, Terror und einer „gluecklichen Zukunft“. Der Arbeitseinsatz im Steinkohlenbergbau des Donezbeckens unter deutscher Besatzung 1941 bis 1943/ Tanja Pentner // Zwangsarbeit im Bergwerk / Klaus Tenfelde, Hans-Christoph Seidel (Hg.). – Essen: Bd.1& Forschungen, 2005. – S. 433-466.
17. Stueber A. Die Tagebücher von Joseph Goebbels. Bd. 5. Juli - September 1942 / Elke Fröhlich, Angela Stüber (Bearb.). – München, 1995. – S. 504 (zum 15. September 1942). – (ISBN 3-598-22136-3).
18. Wagner J.-C. Das Außenlagersystem / Jens-Christian Wagner // Ulrich Herbert et al. (Hrsg.): Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. – Frankfurt/M, 2002. – 1200 S. – (ISBN 3-596-15516-9) (S. 720).

REFERENCES

1. State archive of the Luhans'k oblast' (DALuO). – F. P-1658. – Op.1. – D.523.
2. DALuO. – F. P-1658. – Op.1. – D.650.
3. DALuO. – F. P-702. – Op.1. – D.129-a.
4. Goncharenko O. Nazi policy of genocide of the Jews // Archives of the occupation. 1941-1944 / Dergh.kom.archive of the Ukraine; Makovska N. – Kyjiv.: «Kyjivo-Mogylyanska academy», 2006. – p. 790-795.

5. Makovska N. Archives of the occupation. 1941-1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н. Маковська. – Dergh.com.archive of the Ukraine; Makovska N. – Kyjiv.: «Kyjivo-Mogylyanska academy», 2006.– 872 p.
6. Naginskij N. Memoires // – [http:// www.netzulim.org](http://www.netzulim.org) / R / OrgR / Articles / Memo / Naginsky 01.html.
7. Ostapenko S. Occupation 1942-43. / S. Ostapenko, E. Eroshkina // Ghizn Luhanska. – 2010. – №14 (07.04.2010).
8. Benz W. Die Geschichte des Dritten Reiches / Wolfgang Benz – C.H.Beck, 2000 – 288 S.
9. Christopher R. Browning. The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939-March 1942 / Christopher R. Browning. – U of Nebraska Press, 2007. – 615 p.
10. Gruner W. Jewish Forced Labor Under the Nazis. Economic Needs and Racial Aims, 1938–1944 / Wolf Gruner. – New York: Cambridge University Press, 2006. – 322. – (Institute of Contemporary History, Munich and Berlin. Published in association with the United States Holocaust Memorial Museum; ISBN 978-0-521-83875-7).
11. Herbert U. Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland: Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge / Ulrich Herbert. – C.H.Beck, 2001. – 442 S.
12. Hochstetter D. Motorisierung und «Volksgemeinschaft»: Das Nationalsozialistische Kraftfahrkorps (NSKK) 1931-1945 / Dorothee Hochstetter. – München: Oldenbourg Verlag, 2005 – 537 S.
13. Kaienburg H. Jüdische Arbeitslager in der Straße der SS / Hermann Kaienburg // Zeitschrift für Sozialgeschichte des 20. und 21. Jahrhunderts. – 1996. – №11. – S. 14.
14. Kappeler A. Die Ukraine: Prozesse der Nationsbildung / Andreas Kappeler. – Weimar: Böhlau Verlag Köln, 2011. – 453 S.
15. Karel C. Berkhoff. The „Russian“ Prisoners of War in Nazi-Ruled Ukraine as Victims of Genocidal Massacre / Karel C. Berkhoff // Holocaust and Genocide Studies. – 2001. – №15. – S. 1-32.
16. Pentner T. Zwischen Hunger, Terror und einer „gluecklichen Zukunft“. Der Arbeitseinsatz im Steinkohlenbergbau des Donezbeckens unter deutscher Besatzung 1941 bis 1943/ Tanja Pentner // Zwangsarbeit im Bergwerk / Klaus Tenfelde, Hans-Christoph Seidel (Hg.). – Essen: Bd.1& Forschungen, 2005. – S. 433-466.
17. Stueber A. Die Tagebücher von Joseph Goebbels. Bd. 5. Juli - September 1942 / Elke Fröhlich, Angela Stüber (Bearb.). – München, 1995. – S. 504 (zum 15. September 1942). – (ISBN 3-598-22136-3).
18. Wagner J.-C. Das Außenlagersystem / Jens-Christian Wagner // Ulrich Herbert et al. (Hrsg.): Die nationalsozialistischen Konzentrationslager. – Frankfurt/M, 2002. – 1200 S. – (ISBN 3-596-15516-9) (S. 720).

Симонова Е. В. УНИЧТОЖЕНИЕ ЧЕРЕЗ ТРУД И ОКОНЧАТЕЛЬНОЕ РЕШЕНИЕ ЕВРЕЙСКОГО ВОПРОСА В ДОНБАССЕ.

В статье рассматривается нацистская политика уничтожения через труд и ее роль в Холокосте населения оккупированных территорий. В формировании концепции уничтожения через труд исключительную роль сыграла Ванзейская конференция, ее влияние в решении еврейского вопроса на ситуацию, которая сложилась в оккупированном Донбассе и на территории оккупированной Европы несколько отличалось из-за определенных особенностей оккупационного режима в Донецком регионе. Рассмотрение характера и условий труда еврейского населения, узников лагерей помогают сделать вывод об использовании принудительного труда населения оккупированных территорий как метода Холокоста. В статье также анализируется внедрение программы уничтожения через труд в нацистских лагерях и особенности данной политики оккупационной власти в Донецком регионе. Примеры Донбасса иллюстрируют принудительную работы, которые вели как к уничтожению мирного населения так и военнопленных.

Ключевые слова: принудительный труд, уничтожение через труд, окончательное решение еврейского вопроса, организация Тодта.

Simonova Kateryna. EXTERMINATION THROUGH LABOR AND THE FINAL SOLUTION.

The article describes the Nazi policy of extermination through labor and its role in the Holocaust of the occupied territories. In the formation of the concept of extermination through labor exceptional role played by Wannsee Conference as a moment which proceed with a definitive «final solution of the Jewish question» (Die Endlösung der Judenfrage) involving the complete removal of the Jews from the German-occupied territories. But the situation in the occupied Donbass was different because of specific characteristics of the occupation regime. Review of the character and work conditions of the Jewish population, prisoners of concentration camps helps make a conclusion about the use of forced labor of the occupied territories as a method of Holocaust. As examples illustrated Donbass forced labor, which led to the destruction of civilians and prisoners of war.

Key words: Extermination through labor, Vernichtung durch Arbeit, the Final Solution (die Endlösung), forced labor, Forced labor in Germany during World War II.

Рецензент: **Довжук І.В.**, доктор історичних наук, професор

Стаття подана
18.04.2012